

4.1. Visszatérők, elvándorlók, betelepülők

Fedinec Csilla – Oficinszkij Román

Egészen az 1940-es évek elejéig a zsidók jelentős szerepet tölthettek be a régió etnikai szerkezetében, gazdasági és kulturális életében. A gettósítással és a szerelvények haláltáborokba indításával nem zárult le a kárpátaljai zsidóság története. A számbeli arányok végletes eltolódása lezár egy korszakot és megnyit egy új történetet, amely szerves része a teljes sorsnak. A tudomány azonban jelentős adósságot halmozott fel azáltal is, hogy a Szovjetunióban hallgatólagosan tiltották a zsidó történelemmel való foglalkozást, hozzáférhetetlenek voltak a források. Márpedig Kárpátalja, a bennünket foglalkoztató régió, újabb kisebb határmódosításokkal, 1944 őszétől a szovjet hadsereg által ellenőrzött kvázi-állam (Zakarpatszka Ukrajna / Kárpátontúli Ukrajna) részévé vált, majd az 1945 nyarán megkötött szovjet–csehszlovák egyezményvel 1946 januárjától hivatalosan a Szovjetunió ukrán tagköztársaságának

egyik megyéje, 1991 óta pedig a függetlenné vált Ukrajna megyéje lett, mindkét esetben Zakarpatszka oblaszty (tükörfordításban: Kárpátontúli terület) hivatalos néven.

Ezekről a merőben eltérő korszakokról, visszatérésről és elvándorlásról, illegálitásról és revitalizációról, az emlékezetéről és a mindennapokról szólnak az alábbi fejezetek.

Az 1944. október 11-i előzetes fegyverszüneti szerződés értelmében október 15-én Horthy Miklós kormányzó és a kormány sikertelen kísérletet tett a németekkel való szembe fordulásra. Ezt követően a szélsőjobb oldali Szálasi Ferenc vette át a hatalmat, aki „kitartásra” és további ellenállásra utasította a magyar honvédséget.¹ Ugyanezen a napon a magyar hatóságok elrendelték Ungvár kiürítését, amivel gyakorlatilag megszűnt a magyar közigazgatás egész Kárpátalján. Egy helyi hivatalnok, Ortutay Tivadar visszaemlékezéséből: a városban „látnom kellett, hogy a német katonai parancsnokságok nyugtalanok, a magyar polgári és katonai hatóságok vezetői kapkodnak, lázasan csomagolnak és távozásra szólítják fel elsősorban az alkalmazottakat. Ez a népvándorlásszerű »evakuációs« folyamat egyébként már huzamosabb ideje tartott. A lakosság mozgását mind jobban

„Kohn bácsi az Osztrák–Magyar Monarchiában született, Csehszlovákiában tanult, Magyarországon nősült, a Szovjetunióban ment nyugdíjba, és most Ukrajnában él.

– Hát maga, Kohn bácsi, egy igazi bolygó zsidó! – mondják a szomszédjai.

– Dehogynis! – válaszolja Kohn. – Egész életemben ki sem mozdultam Munkácsról...”

[Orbán Ferenc, szerk., *A zsidó kultúra a Kárpát-medencében* (Budapest, 2006), p. 297.]

nyugtalanították a város felett gyakrabban megjelenő szovjet vadászrepülőgépek, de elshantak a fejünk felett a bombázók is. A légi riadó már mindennapos jelenség volt. A Tisza menti városokat és falvakat és különösen Csap vasúti csomópontot és annak környékét, legfőbbképpen a vasútvonalat szinte folyamatosan bombázták. Az utódvédszolgálatot ellátó magyar katonai parancsnokság megalakította a polgári nemzetőrséget és azt követelte, hogy egy-egy nagyobb felderítőosztag leventepuskákkal ellátva sűrűbben fésülje át az Ungvár körüli erdőségeket.”² Október 18-án a német hadvezetés engedélyezte a kárpátaljai magyar erők számára a fokozatos visszavonulást a Kárpátok gerincéről a Tisza–Csap–Ungvár–Vihorlát-hegység vonalra, a IV. Ukrán Front pedig a magyar csapatok visszavonulása után birtokba vette az Árpád-vonalat.³ Egy héttel később a szovjet és a román csapatok elérték a második bécsi döntés előtti határt. November 5-én Ungváron bevezették a moszkvai időszámítást, minden értelemben.

1945. június 29-én a Szovjetunió és a Csehszlovák Köztársaság Moszkvában aláírta a Kárpátalja elcsatolásáról szóló államközi szerződést, amivel a Szovjetunió „bejutott a Kárpát-medencébe és Magyarország szomszédjává vált. Kárpátalja elcsatolását az ottani magyar lakosság az ellenállás minden külső jele nélkül vette tudomásul”.⁴ Kárpátalja „bekebelezését” a magyar kormány is tiltakozás nélkül fogadta el.⁵ Június 3-án Gyöngyösi János külügyminiszter sajtóértekezleten kijelentette: „A magyar nép örömmel fogadja az ukrán nép felszabadulását és egyesülését a Szovjet-Ukrajnai nagy anyaállammal.”⁶

A szovjet–csehszlovák egyezmény már kész helyzetet talált, ugyanúgy, ahogy már az 1919-es évben is, amikor a januártól folyamatosan berendezkedő csehszlovák közigazgatás által kialakított helyzetet nemzetközi szerződés csak szeptemberben szentesíti. Kárpátalja szovjetizálása nem kísérleti terep volt, hanem a Molotov–Ribbentrop paktum nyomán megszerzett nyugat-ukrán területek mintájára történt meg. A szovjet–csehszlovák szerződés aláírása után a szovjet csapatok még kísérletet tettek a határnak a Tiszáig való kitolására, megszállták a Beregszásztól délnyugatra fekvő Tisza menti falvakat. A csapatokat végül Kliment Vorosilov marsall, a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke rendelte vissza a Vásárosnaményi járás (Csonka-Bereg) községeiből.⁷

1944 végén a pusztulás nyomai elborzasztóak voltak a vidéken. Nem annyira a fegyverek okozták a károkat, mint az elhurcoltak és nagy számú menekültek, főleg a Horthy-rendszer hivatalnokai, valamint a visszavonuló hadsereg által hátrahagyott elnéptelenedett, kiüresített települések. A háború előtt még közel 40 ezres Ungváron például az első hónapokban jóval 20 ezer alatt volt a lakosság lélekszáma.⁸ „Patkányok özönlik el az utóbbi időben egyre növekvő iramban a fővárost [Ungvárt] és vidéki városainkat. Ahová lépünk, ahová nézünk, jóformán mindenütt beljük ütközünk. A gazdátlanul maradt házakban és elhagyott udvarokon felgyülemlt szemétben ütötték fel tanyájukat [...]”⁹

1944/45-ben Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa, azaz az ideiglenes szovjet bábállam kormánya segélyállomásokat szervezett a „fasiszta terror”¹⁰ visszatérő áldozatainak megsegítésére Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Huszton: ideiglenes

A csapi vasútállomás napjainkban

szállást, ruhát és gyógyszereket adtak a hozzájuk fordulóknak; ingyenkonyha működött több más településen is. Ezenkívül a Nemzetközi Vöröskereszt és az amerikai → Joint segítette a deportálásból visszatérteket. Maguk a túlélők is alakítottak segítség-szervezeteket.¹¹

VISSZATÉRŐK

A 2. világháború időszakában a helybeli zsidóságnak három útja volt: a szökés vagy menekülés – tömegesen a Szovjetunióba, szórványosan Nyugatra; a munkaszolgálat és a haláltábor. Mindegyikből más volt a visszatérés esélye és élménye ebbe az igencsak megváltozott helyi világba. Ahogy Lusztig Károly fogalmazott: ez volt a „visszatérés a semmibe”.¹² Mindegyikre hozunk példát, felelevenítünk különböző visszatérés-történeteket.

Az első eset a menekülés. Wieder Ernő visszaemlékezése erről: „A családban öt fiú született [...]. Én 1922. február elsején születtem, a magyar Ernő nevet kaptam, ami csehül Arnost, ez lett a hivatalos nevem. A zsidó nevem héberül Cvi, ami szarvast jelent, jiddisül Hersi.” Wieder azok közé tartozott, aki a szovjetekhez akart menekülni a készülő viharok elől, végül sokéves fogság lett belőle: „Átszöktünk a határon négyesben. [...] Itt volt a határ Körösmezőnél, mert akkor Kárpátalja határán már az oroszok voltak, elfoglalták Lengyelországot. A határon egyből letartóztatnak. Utána börtönből börtönbe vittek. [...] Voltak ott velem magyarul és jiddisül beszélő emberek is, voltak kárpátaljaiak. [...] Amikor 1943-ban véget ért a három év, amire elítéltek, kihívtak, és azt mondták, hogy mivel Magyarország háborús

viszonyban van a Szovjetunióval, nem engedünk ki. Bizonytalan időre elhalasztjuk a szabadlábba helyezéset. Valóban, három év helyett hatot voltam ott. Onnan levelezni nem lehetett. Teljes információzárlat volt, százszázalékos. Nem hallottunk a holokausztról, sőt, a háborúról is nagyon keveset hallottunk... 1946 decemberében jöttem haza Munkácsra. Amikor megérkeztem, nem tudtam senkiről semmit. Munkácson nem láttam senki ismerőst. Elmentem oda, ahol laktam, hátha valaki ki fog jönni: anyám, testvérem? Nem tudtam semmit. [...] A mi régi házunkat a szovjetek elfoglalták, más lakott benne.”¹³

A második sorstörténet a munkaszolgálat. Lusztig Károlyt 1943 szeptemberében hívták be munkaszolgálatra a magyar hatóságok, a Tatár-hágón, Nyugat-Ukrajnában dolgoztatták egészen 1944. október közepéig. „A menekülő katonák és civilek áradatával, mi munkaszolgálatosok is sodródtunk Nyugat irányába. Novemberben – kihasználva az általános zűrzavart – Sátoraljaújhely közelében sikerült elrejtőznöm egy tanyán. [...] Miután az előrenyomuló szovjet csapatok eljutottak erre a vidékre, gyalogszerrel indultam el Ungvárra. Több napi vánszorgást követően jutottam közel a célhoz. [...] Ekkor éltem át életem legdrámaibb eseményét.” Tíz napig maradt falujában, Turjaremetén. „Visszatértem Ungvárra és önként jelentkeztem a szovjet hadseregbe. Akkor szent meggyőződésemm volt, hogy személyes részvételem közelebb hozza a háború végét, esetleg segít szüleim megmentésében. Sorsukról azonban csak akkor szerezhettem tudomást, amikor 1946 júliusában leszereltem és visszakerültem Ungvárra.”¹⁴

A harmadik esetből a magyarságélmény kérdését emeljük ki, azoknak a különös megrázkódtatását, akik szorosan kötődtek a magyar identitáshoz. A két világháború közötti időszak közösen megélt kisebbségi léthelyzete után, a magyar világ újbóli beköszöntése egyesekben félelmeket, másokban inkább bizalmat táplált. A munkácsi Mose Kraus így emlékezett az első bécsi döntés időszakára: „A várost visszacsatolták Magyarországhoz, a zsidók lelkesen fogadták a hírt. Nem is beszéltek máshogy, vagy jiddisül, vagy magyarul. Egyébként az egész Munkácsot ez jellemezte: a piacion mindenki, a nem zsidók is beszéltek jiddisül. [...] Igen, élt bennünk a nosztalgia a magyarok iránt.” Azonban rövidesen megkezdődtek a behívások a munkaszolgálatra, később pedig a „Galíciából származott” „idegenek” összegyűjtése, akiket aztán Kamenec Podolszkijba vittek.¹⁵ A beregszászi születésű Klein Dávid gyerekként nem is tudta magáról, hogy zsidó. Módos gabonakereskedő és szőlőbirtokos édesapja, Klein Móric orthodox zsidó származása ellenére felnőtt koráig nem gyakorolta vallását. Az első bécsi döntés napjaiban, emlékezett vissza Klein Dávid, „este hazajött az egyik bátyám és felzaklatva közölte a hírt: a bevonulók megverték embereket, csak azért, mert szakállasak, mert zsidók voltak. Zsidóságomnak még akkor sem voltak azonban teljes tudatában... [...] Mert sem mi, sem a rokonságunk nem hordott szakállt.” „Jól emlékszem arra, mennyit győzködték édesapámat testvéreim: hagyjuk el ezt a várost és Magyarországot” a zsidótörvények miatt, és mert „Németországban Hitler és nácijai már deportálták a zsidókat”. „Hagyjuk el otthonunkat és menjünk el Izraelbe, amíg lehet – mondták.” Klein Móric azonban maradt, „hallani sem akart a kivándorlásról”. „Ő magyarnak tartotta magát, ezt nem titkolta a csehszlovák éra

alatt sem. [...] Csak magyarul beszéltünk, esetleg németül. Apámnak erős kötődése volt a magyarokhoz, ő és ősei igen régóta éltek itt, ebben a milióban.” Klein Dávid egy beregszászi barátja irataival, akit behívtak katonának, így nem volt szüksége a polgári igazolványokra, megszökött a beregszászi téglagyári gettóból. 1945 elején elindult haza, Beregszászra. „Otthon senkit sem találtam [...]” Miután kiderült, hogy valamennyi családtagja elpusztult, nem volt maradása. „Szerveztek csoportokat túlélők közül Izraelbe. Elindultam velük én is. [...] Mi, beregszásziak voltunk vagy negyvenen, bejáratták velünk fél Európát, de Izraelbe nem mehettünk az angolok miatt. Visszajöttem Magyarországra, onnan Bécsbe [...] mígnem az utcán szovjet katonák igazoltattak. S mert születési helyemül Zakarpatszka-Rusz¹⁶ volt írva, hetekig tartó vallatás után visszatoloncoltak Beregszászra. Így lettem 1949. augusztus 5-étől huszonegy éven át a Szovjetunió állampolgára. [...] Amikor lehetett, áttelepültem Magyarországra.”¹⁷

A nagyszülősi születésű Weisz Sándornak és családjának nem volt menekülés a poklból. A háború után, tizenöt évesen „rongyos, német katonaruhába öltözve” tért haza, legalábbis akkor így gondolta, azonban azzal szembesült, hogy nem fogadták szívesen. „Budapestre mentem. [...] A cionistákat nagyon könnyű volt megtalálni.” Átaluk jutott ki Palesztinába 1946-ban. „Szőlösön abban a hiszemben voltam, hogy van hazám. Szerettem szeretni a hazámat. De Szőlösön nem engedték meg nekünk ezt az érzést. Nem engedték meg. A hazám kitagadott. Izraelben éreztem először, hogy nem vagyok hontalan.” Új hazájában immár Yitzhak Livnatként évtizedekig haraggal, indulattal gondolt régi hazájára, de ő azok közé tartozik, akik visszataláltak szülőföldjükre, visszataláltak a magyarokhoz, s ezzel visszataláltak önmagukhoz, ahhoz a személyiséghez, amelytől a pokol után eltávolodtak. Yitzhak Livnat több mint fél évszázad után immár büszkén helyezte a világ közepébe Nagyszülőst.¹⁸

ELVÁNDORLÓK ÉS BETELEPÜLŐK

Nem egyszerű a statisztikák mélyére látni, a statisztika akkor is torzít valamelyest, ha kétség sem fér az adatfelvétel tisztaságához. Azt azonban mélyebb filozófia nélkül is jól látni, hogy a két világháború közötti még mintegy 15%-nyi, százezres zsidó lakosság részaránya ma már alig mérhető a régióban. Korabeli adatok szerint 1945-ben először a koncentrációs táborokból és valamivel később a szovjet lágerekből tízezret meghaladó számban tértek vissza Kárpátaljára.¹⁹ Az elvándorlás azonban már ugyanabban az évben megkezdődött, amíg még nyitva volt a határ. „A többség, miután a haláltáborokból visszatérve körülnézett a szülőföldjén, továbbállt [...]”²⁰ A Kárpátalján maradt holokauszt-túlélők lélekszáma 4-5000 fő közé tehető.²¹

A Magyarországgal, a Szovjetunióval és a Csehszlovákiával kapcsolatos tapasztalatok egyértelműen az utóbbi javára billentették a mérleget. 1945–1947 között mintegy tizenötezer kárpátaljai holokauszt-túlélő telepedett le Csehszlovákiában, kétharmaduk előbb Kárpátalján nézett körül, de a távozás mellett döntött.²² Amikor 1947-ben megválasztották a csehszlovákiai zsidó közösség vezetőit, a tanács

35 tagja közül 16 kárpátaljai volt. A kommunista fordulat után, 1948 februárjában az egykor kárpátaljai zsidók – mintegy kétezer fő kivételével – Izraelbe távoztak.²³ A kivándorlók közt volt többek között Livia Rothkirchen, neves holokauszt-kutató.²⁴

Látnunk kell, hogy ez nem lokális jelenség volt, hasonló folyamat ment végbe a Kárpátaljával szomszédos ukrainai megyékben is. A szovjet–lengyel államközi szerződés értelmében 1944. október 10. és 1946. szeptember 15. között több mint 30 000 zsidó távozott Lengyelországba, akik 1939. szeptember 17. előtt lengyel állampolgárok voltak. Az 1940. június 28. előtti román állampolgárok, több mint 20 000 fő, pedig Csernyivci megyéből Romániába távozott 1945/46 folyamán. A Lengyelországba és Romániába települt zsidók többsége is rövidesen Izraelt választotta új hazájául. Szovjet-Ukrajna középső, keleti és déli régiói zsidó lakosságának egy részét 1946 decembere és 1948 júliusa között az oroszországi Zsidó Autonóm Területre, Birobidzsánba telepítették át. Az autonóm területnek 1948-ban volt a legtöbb zsidó lakosa, mintegy 30 000 fő, 2010-ben azonban már csak 1628 főt regisztráltak.²⁵

A Szovjetunió határai az 1960-as évekig teljesen zártak voltak, kivéve a háború utáni közvetlen időszakot, amikor az elvándorlást még mesterséges ösztönzők is elősegítették a szovjet területekké vált, nyugat-ukrajnaiként emlegetett megyékben.

„A megszállók, az új urak tankjain Moszkvából érkező kommunisták, mint a fentiek bizonyítják, minden eszközt latba vetettek, hogy a magyar társadalom feléjük irányuló ellenszenvét leküzdjék, vagy legalábbis közömbösítsék [...] a kommunista párt szónokai [...] gyakran és előszeretettel nyúltak az antiszemita uszítás fegyveréhez. [...] Ha kellett, antiszemita demonstrációkat szerveztek, ha célszerű volt, pogromokra bujtogattak. Nem véletlen, hogy az 1946-os év antiszemita népkitörései Lengyelországtól, Csehszlovákián át egészen Magyarorszáig, kísértetiesen azonos forgatókönyv alapján, szinte azonos időben zajlottak le.” „A »spontán« antiszemita népmegmozdulások előtti hetekben a szovjet államvédelmi szervek Közép-Kelet-Európában mindenhol őrizetbe vették az illegális palesztinai kivándorlást lebonyolító ún. *→ briha* irodák munkatársait, akiket hosszabb-rövidebb benntartózkodás után kiengedtek, és tevékenységük továbbfolytatását is engedélyezték. [...] Nem lehet véletlen, hogy amikor a már új életet kezdett maradék zsidóságot a népkitörésekkel távozásra ösztönözték, az illegális kivándoroltatás tovább folytatódhatott.” „A szovjet akciók mozgatórugóit elsősorban a zsidó állam megalapítása körüli nemzetközi erőviszonyok alakulásában kell keresnünk. A Szövetséges Hatalmak, az angol és amerikai fél közötti – szovjetek által remélt – ellentétek elmélyítésétől és a létrejövő új zsidó államtól a Szovjetunió politikai befolyásának növekedését remélte. Úgy hitte, hogy a születendő zsidó állam a szocializmus előretolt bástyája lesz a Közel-Keleten. A távozásra kényszerített kelet-európai zsidók pedig hálásak lesznek felszabadítóiknak, és a zsidó állam megalakításában játszott pozitív szerepe miatt Palesztina többi lakójával együtt a szovjet politika támogatóivá válnak. Belpolitikai hasznot is reméltek a szovjetek attól, ha azok a zsidók, akik nem váltak a kommunizmus feltétlen híveivé, eltávoznak. [...] Magyarország 1949 elejétől nem engedélyezte tovább állampolgárai számára az ország elhagyását. Ez természetesen az Izraelbe irányuló kivándorlásra is vonatkozott. Ez a politika 1956-ig alapvetően változatlan maradt, mialatt a többiek:

Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Lengyelország megnyitották határaikat és gyakorlatilag minden zsidó polgáruk számára engedélyezték a távozást. A nagyvonalú kivándoroltatási politika eredményeképpen Magyarország kivételével nem maradt számottevő zsidó közösség a régióban.”²⁶

Az elvándorlással párhuzamosan egy ezzel ellentétes folyamat is megindult: a betelepedés Kárpátaljára az új birtokos, a Szovjetunió belső területeiről. Köztük több ezer „szovjet zsidó” telepedett itt le. Fontos tisztségeket töltöttek be a párt-szervekben, a közigazgatásban, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem és a tudomány területén is. Ez az új réteg merőben különbözött a háború előtti helyi zsidó közösségektől, tagjai már a kommunista ideológiát központba helyező társadalomban szocializálódtak. A kezdeti időszakban többségük titkolta származását, többnyire oroszoknak vallották magukat. A „helyi” és a „keleti” zsidóság ellentéte különösen szembetűnő volt a háború utáni évtizedekben, de a mai napig számon tartott státusz.²⁷ „A betelepülő zsidók [...] próbáltak elkülönülni tőlünk, mutatni, hogy semmi közünk egymáshoz. [...] Nagyon is eltérő volt a véleményünk az élet dolgairól.”²⁸ „Gyermekkorunktól arra neveltek minket, hogy segítsük a körülöttünk lévőket, gondoskodjunk azokról, akiknek rosszabb, mint nekünk. Nekik meg azt verték a fejükbe, hogy a jótékonyosság megalázó annak, aki kapja. Néha, amikor felbosszantott a betelepülőök viselkedése vagy beszéde, így nyugtattam magam: ugyan mi jót láttak ők az életükben? Ők teljesen mások, más körülmények között nőttek fel, és más értékeket követtek. Más élet, más kultúra, más alapelvek ... Az, ami a Szovjetunióban történt, ami a szovjet embereket izgatta, számomra közböns volt.”²⁹ Ez nem változott később sem. „Néhány napi itt-tartózkodás során is érezhető és kitapintható az ellentét a »magyar« zsidó »őslakosság« maradványai és a bevándorolt »orosz« zsidók között. Az utóbbiakat az elnyomó kommunista rendszer képviselőinek, janicsárjainak tartják. Próbáltam megmagyarázni, hogy nem vagyunk sem »magyarok«, sem »oroszok«: mindnyájan zsidók vagyunk, akiknek össze kell tartanunk, segítenünk kell egymást. Nem tudom, elértem-e valamit.”³⁰

Nem tudni, hogy pontosan hányan távoztak 1945 folyamán a még nyitott határoknak köszönhetően, s nehéz azt is megállapítani, hogy a betelepülőök között, a fenti körülmények folytán, összesen hányan voltak zsidók. Ami bizonyos: „A gyarapodás főként a keleti tartományokból betelepült zsidók révén történt.”³¹ A világháború utáni első szovjet népszámlálás 1959-ben 12 169 főben mutatta ki a kárpátaljai zsidók számát, az utolsó szovjet népszámlálás pedig 1989-ben hivatalosan már csak 2100 zsidót talált itt. Az ismét csak igen jelentős csökkenés legfőbb oka a kivándorlás volt.

„Hiába múltak az évek, ha éppen nem az emlékezete tartotta fogva, akkor a szervezete hibás működése árulkodott arról, hogy túlélése valótlan, hamis szabadság szüli körülötte a rendet. Minél mélyebbre furakodott az időben, az erőszakkal leválasztott ismerősök alakja annál élesebben rajzolódott ki. Csontjaik a föld alatt sem váltak láthatatlanokká, emlékezetében foszforeszkáltak tovább. A jelen amnéziája alatt közelebről folytatódott a múlt. Bármennyire igyekezett, nem távolodhatott tőle. Mindinkább bűnösnek, felmenthetetlennek ítélte magát.”

[Berniczky Éva, „En passant”, *Szombat*, (2011. nyár).]

A Szovjetuniót végleg elhagyó polgárok zöme zsidó volt, utánuk következtek lélekszámban az NSZK-ba távozó németek. Ugyanez igaz Kárpátaljára is. Útlevele csak annak lehetett a korai szovjet időkben, akit egyáltalán kiengedtek külföldre, ugyanakkor politikai okokból akár az állampolgárságot is megvonhatták. A zárt zónák körét 1953-ban újabb településekkel bővítették, illetve a speciális zónát kiterjesztették a teljes határszakaszra 15-től 200 kilométerig terjedően. Kárpátalja is teljes egészében a zónába tartozott. A kivándorolni szándékozók kérelmeit sosem fogadták el egy az egyben, évről évre változó mértékű szelekciót végeztek a hivatalos szervek. Akinek elutasították a kérelmét [angolul: refusenik, oroszul: otkaznyik], az attól kezdve nem kapott megfelelő állást, nem folytathatta a tanulmányait. A szabad kivándorlás érdekében felemelte szavát a nemzetközi közösség, közte az USA, Izrael, Nagy-Britannia és Franciaország. A nyomásgyakorlás egyik eszköze volt, hogy 1974-ben az USA korlátozta a kereskedelmi kapcsolatokat azokkal a szocialista országokkal, amelyek akadályozták a szabad kivándorlást.³²

1948-ban Izrael állam megalakulásával a Szovjetunió teljesen leállította a kivándorlást, nyílt antiszemita propagandát folytatott, amelynek az 1950-es években anticionista és Izrael-ellenes irányultsága volt. Az 1960-as évek második felétől megfigyelhető a zsidó öntudat újjáéledése, ami elsősorban a kivándorlást célzó mozgalomban nyilvánult meg. Ez volt az az időszak, amikortól az ország elhagyásának szándéka nem minősült bűncselekménynek, noha a hatalom bürokratikus eszközökkel továbbra is akadályozni igyekezett azt, ami megmutatkozott az eljárás rendjében, de abban is, hogy volt olyan időszak, amikor a kivándorlóknak vissza kellett fizetniük a tanítatásuk költségeit az államnak. Ez a kényszer nyugati nyomásra megszűnt, mindazonáltal 1970-ig az egész Szovjetunióból csak mintegy kétezer zsidó → alijázott. A kivándorlás azután gyorsult fel, hogy 1973-ban a Szovjetunió ratifikálta a polgári és politikai jogokról szóló nemzetközi egyezményt, illetve 1975-ben a helsinki záróokmányt. Hatással volt a kivándorlási szándékra a Szovjetunió és Izrael megváltozott viszonya is, amely a kezdeti támogatóból ellenségessé vált, s ez a körülmény felerősítette a „szovjet zsidók” öntudatát.³³ Kétségtelen, hogy a mindenkor történések legfőbb mozgatói az országos és nemzetközi események voltak, azonban Kárpátalja ebből a szempontból viszonylag zárt világ volt, nem feltétlenül látszott a tényleges háttér, arról helyben kevés információ volt. Az 1970-es évekbeli változásokat például helyben így értelmezték: „A moszkvai olimpia [1980] előtti években sokan elmentek. Elengedték a zsidókat, mert az Olimpia idején nem akartak feszültséget.”³⁴ A következő szakaszban, az 1980-as évek első felében erősen visszafogták a kivándorlást, a Szovjetunió és az USA konfliktusával, a csillagháborús tervekkel, az afganisztáni háborúval összefüggésben. Ekkor száműzték egy szovjet vidéki városba a Nobel-békedíjas Andrej Szaharovot, aki polgárjogi küzdelmeiben a zsidóság mellett is kiállt.³⁵ Az utolsó két szovjet évben, 1990-ben és 1991-ben viszont minden korábbi mértéket felülmúlt a kivándorlási hullám. Az egész időszakban Ukrajnából a legtöbben Kárpátalját, valamint Csernovci [Csernyivci], Odessza [Odesza], Lemberg [Lviv] megyéket és a fővárost, Kijvet hagyták el.³⁶

A Magyarországra távozók közt volt többek között Jávorai Ferenc, aki már a háború után született Munkácson, és az 1970-es években hagyta el Kárpátalját. Ő alapította 1990-ben a hírneves Budapest Klezmer Bandet. „Az, hogy megszülettem, nagyrészt a szerencsének köszönhető. Édesapám a Don-kanyarhoz került munkaszolgálatosként, a négyszáz főnyi munkácsi alakulatból ketten jöttek haza, kétezer kilométert gyalogoltak. Mikor édesanyám visszatért Auschwitzból, édesapám már otthon volt. Összeházasodtak, s én voltam az első zsidó gyerek Munkácson, aki a háború után született. [...] rengeteg zsidó zenét gyűjtöttem annak idején Munkácson. Élt ott egy fantasztikus cigányprímás, Galambosi Bandi, akinek az apja igazi →klezmer zenész volt, így nagyon sok zsidó népdalt ismert. [...] Amikor 1987-ben először jártam Amerikában, megvettem az első klezmer lemezt, amit az amerikaiak készítettek. Majdnem mindegyik számot ismertem. A lemezen úgy tüntették föl, hogy ezeket Amerikában gyűjtötték. Ez csak részben volt igaz, hiszen az egész zenei anyag a húszas-harmincas években Európából került ki Amerikába. Ezen kívül egy jó barátom révén hozzájutottam egy igazi kincshez is. A húszas években egy Mozes Beregovsky nevű népzeneész ötkötetnyi zsidó dalt gyűjtött össze Ukrajnában és Moldáviában, de ezt 1936-ban megsemmisítették. Egy kötet marad meg, melyet később *Zsidó hangszeres népzene* címmel ki is adtak,³⁷ ebben kétszázötven lekottázott népdal található, ezt kaptam meg én a barátomtól.”³⁸

Nemcsak kivándorolni volt azonban nehéz, de az sem volt egyszerű, ha valaki be akart menni az országba, különösen, ha ott a zárt nagyvárosokon kívülre szeretett volna látogatni, esetleg valamely határövezetbe, mint amilyen Kárpátalja is volt. Ilyen szempontból a legeredetibb hazalátogatás-történet minden bizonnyal Robert Maxwell nevéhez fűződik, aki Ludvík Hoch néven egy jiddisül beszélő zsidó családban látta meg a napvilágot 1923-ban, egy kárpátaljai faluban, amely ma Aknaszlatinához tartozik. 1940-ben Nagy-Britanniába menekült, ahol hatalmas médiabirodalmat teremtett, a brit uralkodó lorddá emelte. 1978-ban látogatott haza Kárpátaljára, mégpedig úgy tudta ezt elérni, hogy lefordította angolra és kiadatta L. I. Brezsnyev, az akkori szovjet vezető – olvashatatlan és értelmezhetetlen, mindazonáltal a szovjet iskolákban külön órakeretben kötelezően oktatott – trilógiáját: *Kis Föld, Újjászületés, Szűzföld*.³⁹

5. Az ungvári gettóról részletesebben lásd Frojimovics – Horváth – Jelinek, „Ung vármegye...”, pp. 1241–1243; Frojimovics Kinga, „Ungvár”, in: Guv Miron, szerk. *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust*, I-II (Jerusalem: Yad Vashem, 2009), pp. 862–863.
6. A beregszászi gettóról lásd Frojimovics Kinga, „Beregszász”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 36–37; Yeshayahu Jelinek – Löwy Dániel, „Bereg vármegye és a Beregi közigazgatási kirendeltség”, in: Braham, *A magyarországi Holokauszt...*, I. kötet, pp. 255–259. Az 1948-ban tíz évre ítélt Kecskési-Tollas Tibor 1956-ban szabadult. Először Ausztriába emigrált, majd Németországban telepedett le, ahol Tollas Tibor néven költő lett. Tollas az 1990-es években Magyarországon a háborús büntett vádja alól felmentést, majd magas állami kitüntetést kapott. Jelinek – Löwy, „Bereg vármegye...”, p. 258.
7. A munkácsi gettókról, a városi zsidók gettójáról, illetve a Sajovits-téglagyárról lásd Frojimovics Kinga, „Munkács”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 504–505; Jelinek – Löwy, „Bereg vármegye...”, pp. 269–276.
8. Az *Óslakó* (1944. júl. 16.), idézi Fedinec Csilla, *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944* (Galánta – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Liliium Aurum, 2002), p. 420.
9. R. Vozáry Aladár, *Így történt. 1944. március 19. – 1945. január 18.* (Budapest: 1945), pp. 84–86.
10. Frojimovics Kinga – Horváth Rita – Végső István, „Ugocsa vármegye”, in: Braham, *A magyarországi Holokauszt...*, pp. 1175–1179; illetve Frojimovics Kinga, „Nagyszőlős”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 515–516.
11. Az izai gettóról lásd Frojimovics Kinga, „Máramaros vármegye és a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség”, in: Braham, *A magyarországi Holokauszt...*, pp. 677–678; illetve idem, „Iza”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 250–251.
12. A szeklencei gettóról lásd Frojimovics, „Máramaros vármegye...”, p. 711; idem, „Szeklence”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 792–793.
13. A huszti gettóról lásd Frojimovics, „Máramaros vármegye...”, pp. 673–675; idem, „Huszt”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, p. 244.
14. A técsői gettóról lásd Frojimovics, „Máramaros vármegye...”, pp. 715–716; idem, „Técső”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 818–819.
15. A huszti gettóról lásd „Mátészalka”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 457–458.
16. Az aknaszlatinai gettóról lásd Frojimovics, „Máramaros vármegye...”, pp. 640–642; „Aknaszlatina”, in: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos...*, pp. 2–3.

4. A MARADÉK KÖZÖSSÉG

4.1. Visszatérők, elvándorlók, betelepülők

1. Romsics Ignác, *Az 1947-es párizsi békeszerződés* (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), p. 94.
2. Ortutay Tivadar, *Két világháború sodrában* (Veszprém: Pannon Ny., 1986), p. 203.
3. Stark Tamás, *Magyar foglyok a Szovjetunióban* (Budapest: Lucidus Kiadó, 2006), p. 52.
4. Romsics, *Az 1947-es...*, p. 89.
5. Romsics, *Az 1947-es...*, pp. 99–100.
6. *Szabad Nép* (1945. júl. 4.); Romsics, *Az 1947-es...*, p. 100.

7. Gyarmathy Zsigmond, „Jóvátétel”, *Szabolcs Szatmári Szemle* (1989), vol. 2, pp. 137–138; Haas György, *Második Trianon* (Békéscsaba: Tevan Kiadó 1995), pp. 23–27; Romsics, *Az 1947-es...*, p. 90; Stark, *Magyar foglyok...*, p. 69; Zseliczky Béla, *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945* (Budapest: Napvilág, 1998), pp. 140–149.
8. Карл Лустиг, *Время и люди (О еврейской общине Закарпатья)* (Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2007), p. 45.
9. *Munkás Újság* (1945. júl. 15.); M. Takács Lajos, szerk., *Aprópenz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948* (Ungvár – Budapest: Intermix Kiadó, 1994), pp. 52–53.
10. Nem helytálló ez esetben eposzi jelzőről beszélni, de mégiscsak így kell minősítsük a „fasiszta” jelzőt – amely mind a mai napig erősen tartja magát az ukrán szakmunkákban, de a magyarban is –, amennyiben csak a „lefasisztázás” ellen emel szót, de azzal egyáltalán nem foglalkozik, hogy csak a fogalomhasználatlaltal van-e gond (a náci Németország szövetségese), vagy a tartalmával is. Így van ez a közbeszédben is. Lásd pl. „Magyarország fasiszta ország volt, a hitleri Németország szövetségese.” Neubauer Ignác (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Molnár János, www.centropa.hu (2012-05-24); „Nem volt semmilyen kellemetlenségem abból, hogy a fasiszta Magyarország állampolgára voltam még mielőtt Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták volna. Igazság szerint nekem cseh igazolványom volt.” Roth László (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu (2012-05-24).
11. Лустиг, *Время и люди...*, pp. 39–41.
12. Лустиг, *Время и люди...*, p. 41.
13. Wieder Ernő (Munkács), az interjút készítette: Jagodics Edit (2004. október), www.centropa.hu (2012-05-10).
14. „Dráma a Kárpátokban”, elmondta: Lusztig Károly (Beer Jakov, Izrael, 2004. április). Kopka János, *Zsidó emlékek a Felső-Tisza vidékén. Jewish Memories in the Upper Tisa Region* (Nyíregyháza: Kelet Press, 2004), pp. 84–85.
15. „A tusakodó ember (Moshe Kraus emlékezik)”, in: Deutsch Gábor, *Nagy csodák történetek itt* (Budapest: OR-ZSE, 2005), pp. 32–35.
16. Nyilván Podkarpatszka Rusz (Podkarpatská Rus), ez volt az első Csehszlovák Köztársaság idején a hivatalos név, a Zakarpatszka, tehát a Moszkvából nézve Kárpátontúl csak 1944 végétől használatos.
17. „Klein Dávid holocaustja”, in: Kopka, *Zsidó emlékek...*, pp. 100–105.
18. Vö. Nagy Milada, szerk., *Nagyszőlős, a világ közepe* (Budapest: Aposztróf Kiadó, 2009), pp. 136, 174, 178.
19. Лустиг, *Время и люди...*, p. 39.
20. Lusztig Károly, „A gyertyák csonkig égnek. A kárpátaljai zsidóság sorsa a soá után”, *Múlt és Jövő* (1992), 3, p. 89.
21. Лустиг, *Время и люди...*, p. 48; Рейдер Алла, *Еврейская община Закарпатья. XX век: События, судьбы, документы* (Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2004), p. 29.
22. Йешаягу Андрей Елинек, *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)* (Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2010), pp. 405, 408 [Yeshayah A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948* (New York: Columbia University Press, 2007)].
23. Павло Роберт Магочій, *Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис* (Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2005), p. 11.

24. Livia Rothkirchen, *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust* (Lincoln – Jerusalem: University of Nebraska Press – Yad Vashem, 2005).
25. Фінберг Леонід – Любченко Володимир, упор., *Нариси з історії та культури євреїв України* (Київ: Дух і літера, 2009), pp. 208–209. Voltak tervek az 1920-as években arra nézve is, hogy a Krímet változtassák zsidó autonóm köztársasággá, 1936-ig jelentős arányú betelepítések folytak, lásd Олег Козерод, „Нові акценти в національній політиці і єврейство України”, in: *Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні: Монографія* (Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011), pp. 257–258.
26. Vö. Schmidt Mária, *Diktatúrák ördögsekerén* (Budapest: Magvető, 1998), pp. 54–84.
27. A „szovjet zsidók” nemzedéki kérdéseiről lásd Ludmila Tsigelman, „The Impact of Ideological Changes in the USSR on Different Generations of the Soviet Jewish Intelligentsia”, in: Yaacov Ro'i and Avi Beker, szerk., *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union* (New York: NYU Press, 1991) pp. 42–72.
28. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
29. Roth László interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
30. Oberlander Baruch, *Kárpátalja elfeledett zsidói között...*, 1. rész (<http://regi.zsido.com/books/elfeledett/1resz.htm> [2012-05-10]).
31. Luszti, „A gyertyák csonkig égnek...”, p. 89.
32. Christopher B. Jochnick – Josh Zinner, „Linking Trade Policy to Free Emigration: The Jackson–Vanik Amendment”, *Harvard Human Rights Journal*, 1991, 4 (1), pp. 128–151; Fred A. Lazin, „Jewish Influence in American Foreign Policy: American Jewry, Israel and the Issue of Soviet Jewry, 1968–1989”, *The Lawyer Quarterly*, 2011, 3 (1), pp. 157–169.
33. *Нариси з історії...*, pp. 224–226; lásd még a Jeruzsálemben 1976 és 2005 között kiadott, 11 kötetes zsidó kisenciklopédia (*Краткая еврейская энциклопедия*) megfelelő szócikkeit, elektronikus változat: <http://www.eleven.co.il/> (2012-05-30).
34. Deák Andrea – Gadó János, „Hersi bácsi meséi” [Vider/Wieder Ernő, Munkács], *Szombat* (2011. június).
35. Lásd erről többek között a Moszkvai Helsinki Csoport honlapján található dokumentumokat, <http://www.mhg.ru/> (2012-05-30).
36. *Нариси з історії...*, pp. 224–226; Luszti, „A gyertyák csonkig égnek...”, p. 91.
37. Utalás a következő műre: Моисей Береговский, *Еврейская народная инструментальная музыка* (Moskva: Советский Композитор, 1987).
38. Rick Zsófi, „Hegedűvel könnyebb menekülni. Munkáctól a Queen Elisabeth Hallig. Mese hanukára”, *Szombat* (2003. október).
39. Нитка Василь, „Закарпатець, який став англійським лордом”, *Голос України* [Київ] (2010), 12 червня.

4.2. Szovjet múlt

1. І. П. Кожукало, „Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси в Україні в 1940-ві – початку 1950-х рр.”, *Український історичний журнал*, (1989), 2, p. 16.
2. Neubauer Ignác (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Molnár János, www.centropa.hu (2012-05-24).